

BOROSS VIKTOR

A METAFORA LEHETSÉGES MEGKÖZELÍTÉSEI

A Bíráló Bizottság tagjai:

Dr. Tolcsvai Nagy Gábor, Dr. Tátrai Szilárd, Tóth László

In his essay, Boross explores different ways of using metaphors in language. He constructs a dynamic, interactionist model to understand metaphors. This model is formed through neurological, environmental, cultural, social, and educational factors. Boross concludes with claiming that semantic and knowledge-based metaphors cannot be separated, and it also investigates on in what ways do conceptual metaphors structure speech.

*

*„A számtalan villódzó naprendszerben szétporciózott
Világmindenség egyik félreeső szegletében volt egyszer
egy égitest, amelyen bizonyos okos állatok kitalálták a
megismerést.”*

Friedrich Nietzsche

0. A METAFORA LEHETSÉGES MEGKÖZELÍTÉSEI

Dolgozatomban a metafora multifaktoriális paradigmájának felvázolására teszek kísérletet. A metafora és az egyéni információ feldolgozás, reprezentáció készítés, a korábbi tapasztalatok alapján a reprezentáción végezhető (automatikus vagy akaratlagos) manipulálás, és az ezek eredőjeként létrejött válasz közötti kapcsolat neurológiai, fejlődés lélektani, holisztikus kognitív nyelvészeti, és társas nézőpontjait vizsgálom meg. Dolgozatom végén egy további perspektíva, az affektív aspektus lehetőségét említtem meg.

1. A METAFORÁNAK EGY LEHETSÉGES NEUROLÓGIAI NÉZŐPONTJA

Az emberi agy frontális lebenyének három fő területe: a motoros, a premotoros és a prefrontális régió. A prefrontális cortex (PFC) a humánspecifikus működések karmestere (Horányi, 1966 idézi Márkus). Ez a terület a legfiatalabb filogenetikailag. Az ember esetén beszélhetünk a legnagyobb és szerkezetileg, funkcionálisan a legösszetettebb PFL-ről. A többi kérgi területtel szoros, kölcsönösen asszociatív kapcsolatban áll. Többek között összeköttetésben áll a thalamusszal, a limbikus rendszerrel és a hypothalamusszal. A dorzolaterális prefrontális kör (DLPF) sérülése az egzekutív (végrehajtó) funkciók zavarát okozza, míg a laterális orbitofrontális (LOF) terület károsodása a személyiségjegyek megváltozását okozza, végül az elülső cinguláris kör zavara akinetikus mutizmushoz vezet.

Faw (2003 idézi Márkus) a PFL-t öt viszonylag önálló, de egymással kölcsönös interakcióban álló neuronális rendszerre osztotta fel, amelyek közül egynek az aktuális kognitív folyamatoktól függően prioritása van. A végrehajtó rendszer öt aspektusa: az érzékelő, a verbalizáló, a motiváló, a figyelő és a koordináló kognitív rendszer. Az öt rendszer mindegyik aspektusa részt vesz hat kognitív funkcióban: percepció, munkamemória, figyelem, hosszú távú memória, motoros kontroll és a gondolkodás. A PFC feladata a motoros, emocionális és a kognitív funkciók tervezése, megkezdése, kivitelezése, monitorozása, aktiváló és gátló mechanizmusok révén.

A továbbiakban a Faw által részletesen tárgyalt 5 végrehajtó funkcióaspektus közül csak négygel foglalkozok röviden (további részletekért ld. Márkus). Faw a verbalizáló rendszer részletesebb kifejtésekor felhívja a figyelmet, hogy itt szerveződik a nyelvi feldolgozás legmagasabb szintű reprezentációja; ez a terület több, mint a nyelv egyszerű verbális központja; a konceptualizáció (ld. a későbbiekben Kövecses, Langacker), szimbolizáció itt zajlik le; kommunikatív funkciói is vannak; szerepe van az írott nyelv kivitelezésében. Az érzékelő aspektus például a ventrális percepció és feldolgozó asszociációs rendszer végállomása. A motiváló aspektus kapcsolatban áll az amygdaláris rendszerrel; a figyelő aspektuson belül a tárgyi feldolgozásra jobb oldali, míg a verbálisra bal oldali dominancia jellemző; fontos kapcsolata van a hyppokampusszal.

A PFC károsodott betegek IQ-ja konvergens gondolkodásban (minden kérdésre csak egy helyes válasz) nem, de divergens gondolkodás esetén (egy kérdésre több válasz adható) csökkent, hisz a betegek kevesebb

választ adtak, mint az egészséges kontrollszemélyek. Miután prefrontális területre lokalizálódik a munkamemória, ezért a PFC-károsodás esetén memóriazavar lép fel. Az absztrakciós képesség is romlik. „Megnehezül a lényegmegragadás, az ok-okozati összefüggések felismerése, a szimbolikus gondolkodás.” Ez utóbbi zavart közmondások értelmezésével lehet mérni. Például arra kérdésre, hogy „az alma nem esik messze a fájától”, a beteg válasza: „valóban így van, nem eshet messze.” „Megnehezül a definiálási, kategorizálási és különbségtételi képesség tárgyakra és fogalmakra vonatkozóan egyaránt.”

Az eddigiek alapján felmerülhet a kérdés, hogy a faw-i modell, mi-ként segíti megérteni a metafora neurológiai működését és működtetését, esetleg a köztük lévő interakciót?

A bevezetőben írtam, hogy a PFC a humánspecifikus működések karmestere. Ahogy láttuk, a PFC-be érkeznek pályák a különböző érzéle-ti modalitásokból, az emlékezetet szervező egységből (hippocampus), az emocionális életet szabályozó központból (amygdala), ide lokalizáltak az aktuális emlékezeti folyamatot (munkamemória), és ez az agy terület, egy-szerűen nemcsak verbális központ, hanem konceptualizáló, szimbolizáló funkciója is van. Minderre bizonyíték a PFC károsodásának tünetegyüt-tese (pl. nagyfokú konkrétizmus ld. fenti közmondás, a denotáció mellett megjelenő konnotatív jelentés előhívásának zavara) (Márkus, 2006).

2. A METAFORA EGY LEHETSÉGES FEJLŐDÉSLELEKTANI NÉZŐPONTJA

2.1 Modularizáció és reprezentációs újraírás

Anette Karmiloff-Smith *Túl a modularitáson* című tanulmányában a fodori nativista modularista megközelítés és a piaget-i konstruktivista nézőpont sajátos szintézisét hozza létre. Míg a nativizmus a beépített, te-rületspecifikus tudás mellett érvel, addig a konstruktivizmus a területál-talános tanulást és egy minimális veleszületett tudást feltételez. A szerző maga is elfogadja bizonyos területspecifikus predispozíciók meglétét a csecsemő esetében, amelyek a csecsemő figyelmét a megfelelő bemenetre irányítják. Ezután a környezettel folytatott kifinomult interakció követ-kezik, amely befolyásolja az agy fejlődését a későbbi tanulás során. „Az emberi fejlődés alapvető jellemzője az a feltételezett folyamat, amelynek során a kognitív rendszerben felhalmozott információ fokozatosan expli-cit tudássá válik a rendszer számára.” (Karmiloff-Smith). Ezt hívja a szerző

reprezentációs-újraírás hipotézisnek (RU).

Fodor moduláris elmélete szerint (1983 idézi Karmiloff-Smith) az elme genetikusan meghatározott (előre huzalozott), független, területspecifikus, gyors, autonóm, ingervezérelt modulokból áll. A külvilágból érkező információ a szenzoros átalakító rendszeren keresztül (ezek speciális inputok) különböző modulokba kerül, ahonnan egy egységes outputon („gondolati nyelv”) keresztül eljut a központi feldolgozásig (viselkedések rögzítése, tárgyi tudás megszerzése). Tehát a modulok rugalmatlanok, ostobák, míg a központi feldolgozó nyitott, lassú, és az általános kognitív céloknak alárendelt.

Karmiloff-Smith vitatja a modulok minden részletre kiterjedő előre huzalozását, és a modulok és a központi feldolgozás merev szembeállítását. A szerző szerint a modularitáson túl a RU a fejlődés lényegi mozzanata. A modulok a fejlődés során végbemenő modularizáció során jönnek létre (tehát nem előre programozott, veleszületett modulokat feltételez). Bár vannak a korai fejlődést meghatározó területspecifikus prediszpozíciók, azok szoros interakcióban vannak a környezeti inputtal, s az jelentős befolyást gyakorol rá.

Piaget konstruktivista megközelítése (amely számos ponton kapcsolódik a behaviorista nézőponthoz) nem feltételez semmilyen veleszületett tudást. Szerinte sem a feldolgozás, sem a tárolás nem terület specifikus.

A szerző a területspecifikus megközelítés mellett érvel. Terület lehet a nyelv, a fizika, a matematika stb. Ezekben belül léteznek mikroterületek is, mint pl. a fizikában a gravitáció, a nyelve belül a névmások elsajátítása. A Túl a modularitáson-ban a szerző „ismétlődő fázisváltozásokat feltételez az egyes területeken belül, melyek azonban különböző időkben mennek végbe a különböző mikroterületeken, s ismétlődnek minden területen.” A területspecifikusság bizonyítékai a neuropszichológiai sérülések: autizmus, Williams-szindróma, felnőttkori agysérülések.

A piaget-i epigenetikus konstruktivizmus összeegyeztethető a nativizmussal, ha területspecifikus előfeszítettséget feltételezünk, ill. ha a kezdeti adottságok jóval kevesebb részletes programozást tartalmaznak, mint a moduláris elmélet. Erre bizonyíték a gyerekkori agysérülések. Ezekben az esetekben megmutatkozik az agy plasztikussága, hisz képes átvenni más terület a kieső funkciókat; a modulszerkezet ezért nem lehet annyira szigorú.

A szerző szerint a fejlődés két, egymást kiegészítő folyamatot tartalmaz: a fokozatos modularizációt és a reprezentációs újraírást (az elmében lévő információt fokozatosan explicit tudássá alakítja az elme számára). Az RU az ismeretszerzés sajátosan emberi formája: az elme a már elraktározott, belső információt hasznosítja a reprezentációk újraírásával (Karmiloff-Smith, 1994).

Azért tartottam fontosnak dolgozatomban megemlíteni Karmiloff-Smith koncepcióját, mert tovább erősíti kezdeti hipotézisemet, mely szerint a metafora reprezentáció kialakulásának, a rajta végrehajtott műveleteknek vannak univerzális, biológiai alapjai és specifikusan szubjektív, egyéni, a szubjektum környezete, élettörténete stb. által formált aspektusa.

2.2 Naiv tudatelmélet

Magunkat és másokat olyan pszichológiai lényeknek tekintjük, akik tudattal rendelkeznek. Feltételezzük, hogy a tudat egymással kapcsolatban álló, egységes rendszert alkotó mentális állapotokból áll (pl. vágyak, érzelmek, elvárások). Azt is feltételezzük, hogy ezek állnak az emberi viselkedés hátterében, a viselkedés magyarázatakor és előrejelzésekor erre hivatkozunk. A tudatelmélet mentális állapotok tulajdonításának képességét jelenti (Györi, 2005). Hipotetikusan megfogalmazható, hogy „A napnak hanyatlik tündöklő hintaja” verssor esetén, a beszélőnek tulajdonított mentális állapot révén tudjuk a szószerinti helyett, egy másik kontextusban is feldolgozni az ingert (erre pl. az autisták nem lennének képesek).

3. A METAFORA MULTIFAKTORIÁLIS MEGKÖZELÍTÉSE

A metafora klasszikus értelmezés szerint névátvitel; két fogalom, szó valamilyen hangulati vagy más hasonlóság alapján történő azonosítása. Pl. „A napnak hanyatlik tündöklő hintaja” A biológiai potenciál és a szoros olvasás lehetővé teszi, hogy ne csak névátvitelről lehessen szó, hanem az idézethez, bekerülve a munkamemóriába, korábbi asszociációk (hippocampus); érzelmek (amygdala), érzéketli modalitások (vizuális, auditoros, taktilis, egyéb érzékletek) kapcsolódjanak, tágítva a fogalmi hálót. Szeretném hangsúlyozni a humánspecifikus biológia rendszerek mellett az egyéni információ feldolgozás fontosságát a metafora reprezentációjának kialakulásában; sőt a kettő interakcióját. Az egyéni különbségek dimenziói: 1, önéletrajzi emlékezet; 2, műveltségi kompetencia; 3, gyakorlati

tapasztalat, a helyezeti ismétlésekből kialakult tapasztalat (tanulás); 4. IQ; 5. az egyén csoporttagságaiból adódó sajátos hangtani, szókészletteni elemek; 6, kulturális meghatározottság.

4. A METAFORA HOLISZTIKUS KOGNITÍV NYELVÉSZETI MEGKÖZELÍTÉSE

Langacker 1987-es *A kognitív nyelvészet alapjai* című könyve a generatív megközelítés máig egyik legtöbbet hivatkozott holisztikus kognitív kritikája. Chomsky és a generatív nyelvészek a szintaxis vizsgálatát tartották elsődlegesen fontosnak, és választásukkal egyszerre korlátozták is más nyelvészeti területek analízisének fontosságát. A generativisták szerint a nyelvtani szabályrendszer (szintaxis) a lexikontól és a jelentéstől is részben független része a nyelvnek (Chomsky, 1995). Ezt klasszikus példájuk is szemlélteti: „Színtelen zöld eszmék dühösen alszanak”. Állításuk szerint szó szerint semmit jelent a mindennapi kommunikációban, mégis nyelvtanilag jól formált mondatról van szó. Ha a korábbi példánkat („A napnak hanyatlik tündöklő hintaja”) megnézzük, Chomsky gondolatmenetét követve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy egy újabb nyelvtanilag jól formált, de semmit jelentő mondatot hozott létre a mondatszerkesztő automatánk.

Langacker pont azt hiányolja a kurrens elméletekből, hogy nem foglalkoznak a figuratív (jelképes, átvitt, metaforikus) nyelvvel. Elméletének három pillére:

1. A szemantikai struktúra nem univerzális, hanem nagyrészt nyelvspecifikus. Továbbá a szemantikai struktúra konvencionális szóképeken (imagery) alapszik, és az ismereti struktúrával való szoros kapcsolat jellemzi.

2. A nyelvtan nem képezi a reprezentációknak egy autonóm formális szintjét. Helyette szimbolikus természetű, a szemantikus struktúra konvencionális szimbolizmusához tartozik.

3. Nem tételez fel értelmes különbséget nyelvtan és lexikon között. A lexikon, a morfológia és a szintaxis a szimbolikus struktúra horizontján helyezkedik el, amelyeket számos paraméter mentén megkülönböztethetünk, de elszeparált komponensekre csak önkényesen bonthatjuk őket (Langacker, 1987).

Látható, hogy Chomsky autonóm modulokról beszél lexikon, szintaxis esetén, míg Langacker holisztikusan képzei el az egyes aspektusok

viszonyát. Karmiloff-Smith elmélete talán segíthet kiemelni az előnyöket mindkét elméletből. Ha a fodori modulok helyett modularizációt feltételezünk, ill. a környezet szerepét nem korlátozzuk a genetikus csomag kioldására, hanem reprezentációs újrírás tételezünk fel az ismereti struktúra, a szemantikus struktúra, a morfológia, szintaxis, lexikon szintjén, akkor talán a metafora reprezentáció kialakulásának, az azon való manipulálásnak a műveletét is jobban megértjük.

A holisztikus kognitív megközelítés sokat kritizálta a metafora ún. hagyományos felfogását (Kövecses, 1995). (1.) A hagyományos megközelítés szerint a hétköznapi, konvencionális nyelvhasználat nem metaforikus, hanem szó szerinti. Bizonyos holt metaforák (pl. Viktor felrobbant a dühtől) konvencionalizálódtak, és ma már senki nem tekinti őket metaforának. (2.) A kritika további tárgya az, hogy a klasszikus nézet szerint a metaforák egymástól elszigetelt nyelvi kifejezések. (3.) Harmadszor a korábbi nézet szerint a metafora nem hoz létre új jelentést, hiszen szó szerinti kifejezésekkel is el tudunk mondani és meg is tudunk érteni mindent.

Kövecses szerint a hagyományosan holt metaforáknak hívott metaforák a legaktívabbak, a „legvitálisabbak”, abban az értelemben, hogy minden erőfeszítés nélkül használjuk őket mindennap, hisz mélyen beágyazódtak a tudatunkba. Sőt, ezeket a metaforák észrevétlenül uralják gondolkodásunkat (Lakoff és Johnson, 1980 idézi Kövecses, 2005). Érdekes a gondolatmenetben, ahogy a nem tudatosból, a mindennap használt metaforából a gondolkodásunkat észrevétlenül uraló fogalmi metafora lesz. Egy gondolat kísérlet erejéig, talán érdemes tovább képzelődni. Például a szerelem utazás fogalmi metafora valamelyik realizációját olvasom egy szövegben. Nem ismerve a kognitív megközelítést, hagyományos értelemben nem tekintem (aktív) metaforának az adott metaforikus megjelenést. Kognitív nyelvészeti tanulmányokat böngészve azonban, átalakul valamelyest a gondolkodásom (puszta tapasztalati hatás, ill. a reprezentációs újrírás következtében), és megnő az adott metaforikus előfordulás észlelése előtt az érzékenységem a fogalmi metaforákra, és a „Kapcsolatunk zsákutcába jutott.” mondatot, el is képzelem, mintegy nagyobb tudatossági szinten dolgozom fel, mintha csak holt metaforaként olvasnám. Vagyis azzal, hogy tudatosan bennem, itt a szerelem utazás fogalmi metafora realizációjáról van szó (a számos lehetőség közül), a fogalmi metafora egyúttal a képzeleti apparátust is provokálja.

Érdekes lenne megvizsgálni, hogyha a használt (részben egyénspecifikus mintázatú) fogalmi metaforák valóban hatnak („uralják”) a gondolkodásunkra, és úgy tűnik, hogy igen, milyen kapcsolat van a gondolkodásunkra kifejtett hatás és a viselkedés (ld. mintha-játék), valamint az esetleges fiziológiai, vegetatív válaszok között (esetleg egyéni különbségek).

A fogalmi metafora két fogalmi tartományból áll, az egyiket a másik segítségével értelmezzük. „Fogalmi tartomány összefüggő tapasztalatok bármely rendszere lehet” (Kövecses, 2005). Bár az egyének sok tekintetben hasonló kontextusban manipulálnak, élnek, mégsem univerzális tapasztalatokról van itt szó, hanem az alapvető hasonlóságok mellett, egyéni, ön-életrajzi történet, tapasztalat, tanulás is befolyásolja a fogalmi tartomány tapasztalati aspektusát.

A fogalmi metaforától meg kell különböztetni a metaforikus nyelvi kifejezéseket, amely a konkrétabb fogalmi tartomány jellemzi.

A fogalmi metaforának van egy forrástartománya (ahonnan a metaforikus kifejezéseket merítjük: pl. zsákutca) és egy céltartománya (amelyet a forrástartomány segítségével értünk meg: pl. szerelem). Leképezésnek hívjuk a megfelelések azon szisztematikus rendszerét, amelyben a forrástartomány bizonyos elemei megfelelnek a céltartomány bizonyos elemeinek (pl.: forrás: utazás : az utasok > cél: szerelem : a szerelmesek). Bár a legtöbb esetben a metaforák cél és forrástartománya nem cserélhető fel (egyirányúság), mégis esetenként forrástartományok céltartományokká válhatnak, ha a gyakori forrástartomány tovább konkretizáljuk (pl. ég (forrás) a szerelemtől (cél) > a tűz (cél) mindent felfalt (forrás).

A metaforákat kognitív funkció alapján három csoportba sorolhatjuk: szerkezeti (strukturális), ontológiai, irányultsági metaforák. „A szerkezeti metafora kognitív funkciója az, hogy az A céltartományt a B forrástartomány segítségével ragadják meg.” (pl. az idő múlása egy tárgy múlása Eljött az idő; Elérkezett az idő a cselekvésre. az idő múlása a megfigyelő múlása Lassan közeledünk az év végéhez). „A megfelelések egy alapvető struktúrát alkotnak időfogalmunk rendszerezésére, a fenti metafora nélkül nehezen tudnánk megérteni az idő fogalmát.” (Kövecses, 2005). Az ontológiai metaforák kevésbé strukturálják céltartományaik fogalmát, kognitív funkciójuk az, hogy az elvont célfogalmakat általános kategóriákba sorolják be. Az orientációs metaforák még kevésbé strukturálják a

céltartomány fogalmát, kognitív funkciója az, hogy a célfogalmak egy csoportját koherens rendszerbe foglalja. Ezek a metaforák az alapvető térbeli irányokon alapulnak (a több felfelé irányultság, a kevesebb lefelé irányultság (Csavard fel a hangerőt, Halkítsd le a magnót.)

Amikor a forrástartomány a céltartomány egy aspektusára fókuszál, akkor az adott aspektust metaforikus kiemelésnek nevezzük. „Amikor azonban a céltartomány egy adott aspektusára vonatkoznak a megfelelések, akkor a többi oldal rejtve marad, vagyis nem emelik ki a megfelelések.” (Kövecses, 2005). Ezt hívjuk metaforikus elrejtésnek. A forrás és céltartomány „puszta” megfelelései mellett ún. metaforikus következmények is megjelennek. Abban az esetben, amikor a forrástartományról való gazdag ismeretanyagunkat (is) megfeleltetjük a céltartománynak, akkor ezt metaforikus következménynek tekintjük. Ezt korlátozza az invariancia elv: „Figyelembe véve a metaforikus leképezésben részt vevő aspektus(oka)t, annyi tudást képezz át a forrástartományból a céltartományba, amennyi még koherens a céltartomány képiséma-tulajdonságaival!” (Kövecses, 2005) (pl.: Az élet egy utazás: Ha egy útelágazáshoz érünk, elindulhatunk az egyik vagy másik irányba (forrástartomány), de az életben sokszor, ha eldöntöttük az irányt, akkor nem választhatunk újra (céltartomány).

Egy fogalmi metafora „keletkezése” (poliszémia). Kövecses (1995) példája a founder megfeneklik angol szó, amit metaforikusan emberi kapcsolatokra is használunk. Tehát elsődlegesen utazásra használtuk, majd kiterjesztettük a jelentését, az utazás mellett az emberi kapcsolatokra (szerelem) is. Más angol és magyar szavak esetében ugyan ezt találjuk (pl. keresztül, elágazás > kiterjesztés szintén az emberi kapcsolatokra vonatkozik). Megfigyelte, hogy „az utazással kapcsolatos szavak (többek között) az emberi kapcsolatok (pl. szerelem) fogalmi tartományában válnak többjelentésűvé. [...] Mikor több szó azonos irányban válik poliszémmé, ez világosan mutatja egy fogalmi metafora létezését.”

Az ember önmagát saját kultúránkban az állat, növény, épület és gép fogalmak segítségével konceptualizálja metaforikusan (Kövecses, 2005b). Az ember a céltartománya az állat, növény, épület és gép forrástartományoknak, de az ember, növény, épület és gép fogalmak külön-külön és együttesen is forrástartományként szolgálhatnak bizonyos céltartományok konceptualizálásában. „Az emberi test forrástartományként szolgál a gazdaság, jog, ország, város, politikai rendszer, ipar stb. fogalmak koncep-

tualizálásában” (pl.: A szálloda a város szívében található. Lábra tud-e állni az ország?). Ezek a céltartományok mind absztrakt komplex rendszerek. A Langacker által megnevezett kétféle mentális egység közül az absztrakt komplex rendszer az időben stabil és térben többé-kevésbé jól behatárolt „dolog”-gal áll kapcsolatban, míg a Létezés Nagy Lánca a nem „idő-stabil” „relációk” entitáshoz kapcsolódik. Kultúránkban a dolgok egymáshoz való viszonyát a Létezés Nagy Lánca segítségével tudjuk konceptualizálni (Isten > Kozmosz > Társadalom > Ember > Állat > Növény > Komplex tárgyak > Természeti dolgok). Az absztrakt komplex rendszerek esetében a forrástartományok mind a céltartomány alatt helyezkednek el. A Nagy Lánca esetén viszont előfordul (különösen megszemélyesítés esetén), hogy a forrástartományok „magasabban” vannak a hierarchiában, mint a nekik megfelelő céltartomány. Ez magyarázható a Nagy Láncban realizálódó két kognitív működési jellemzővel: az egyszerű segítségével konceptualizáljuk a komplexet, ill. a világot saját magunkon keresztül konceptualizáljuk (Kövecses, 2005b).

Talán nem haszontalanság, ha néhány pontban kritikai megjegyzéseket is fűzünk a fenti kognitív elmélethez.

1. Kövecses többször használja a „jelentés fejlődése” (Kövecses, 2005 pl. 16., 218) kifejezést. Elsőre fordítási hibára gondoltam, de mivel többször konzisztensen visszatér, ezért tanácstalanul álltam a XIX. századi organikus megközelítés metaforája előtt.

2. „A metafora alapvető szerepet játszik az emberi gondolkodásban és megértésben, de ezen túlmenően a társadalmi és pszichológiai valóságunk megalkotásában is.” (Kövecses, 2005 17.) Ezzel a komplex és átfogó megállapítással akár egyet is lehetne érteni. Azonban ezen aspektusokon túlmenően feltételezhető, hogy interakciós kapcsolat van metafora és biológia (vegetatív válaszok, neurológiai alapok > modularizáció) között. De van még egy fontos nézőpont az affektív megközelítés. Sajnos az affektív nézőpontról jelen dolgozatomban még nem tudok részletesen írni, de jelen dolgozattal egy időben az ELTE Pszichológia Intézetének Affektív Tanszékén írok egy műhelymunkát a holisztikus kognitív metaforaelmélet esetleges affektív irányú kiterjesztése témakörben.

3. „Az érvelés, szerelem, gondolat, társadalmi szerveződés elvontabb fogalmak, mint a háború, utazás, étel és növény.” (Kövecses, 2005 21-22) Mint fentebb láttuk, fogalmi tartomány összefüggő tapasztalatok bármely

rendszerre lehet. Fentebb azzal érveltem, hogy az univerzális tapasztalatok mellett vannak egyéni különbségek az összefüggő tapasztalatok rendszerében. Így előfordulhat, hogy valaki számára a háború elvontabb mint az érvelés, pont fordítva, mint ahogy Kövecses gondolta (érvelés absztrakt > háború konkrét). A holisztikus megközelítés talán egyik fogyatékosága az, hogy alapfogalmi szinten számol az egyéni különbségek dimenziójával, de később a részben intuitíve megalkotott cél-forrás-tartományok esetén kizárólagos elrendezést rajzol fel.

4. „Ha egy nyelvi közösség gyakran használ egy metaforát, akkor azt a metaforát az adott nyelvi közösségben konvencionálisnak tekintjük.” Ez a nyelvi homogeneitás tézisének felel meg (Bezeczky, 2002 23-28.) Az elméleti nyelvészek feltételezik, hogy elképzelhető olyan „nyelvi közösség, melynek minden egyes tagja pontosan ugyanannak és csakis ugyanannak a nyelvnek van a birtokában.” A társas nyelvészek ezzel szemben a nyelvi egyöntetűség általános hiányát a nyelv meghatározó tulajdonságának tekintik.” (Bezeczky, 2002 33.) Úgy gondolom, hogy jelen esetben is a két szélsőség helyett, azok interakciójára kell beszélni egy adott kontextusban. Amikor Kövecses Pilinszky Halak a hálóban c. versével kapcsolatban „az emberek halak metafora nyilvánvalóan nem konvencionális” tételt fejtegeti, úgy gondolom, hogy a nyelvi homogeneitás csapdájába esett. Az egy olyan egyén számára, akinek aktív csoportnyelvi tagsága van egy (pl.) római katolikus közösségben az emberek halak metaforát konvencionálisnak fogja tekinteni (Bár a személyes élettörténet fontosságát pár sorban Kövecses (2005, 198-199.) is megemlíti, de az nem képezi szerves részét elméletének).

5. „Milyen átfogó metafora van a következő három mondatban: a, A nemzetközi jog gépezete (a jog gép); b, A demokrácia gépezetét még nem sikerült beindítani (a demokrácia gép); Az igazság malmai lassan őrölnek (az igazság gép).” Átfogó metafora: a komplex rendszerek gépek. (Kövecses, 2005) Felmerülhet a kérdés, hogy más átfogó metafora lehet jó megoldás? Mennyire intuitív a címkézés? Vagy ugyanez az átfogó metafora más elnevezéssel, körülírással? A nemzetközi jog, a demokrácia és az igazság egyetlen közös szemantikai metszéspontja a komplex rendszer?

6. Langacker szerint a szemantikai struktúra, ami szoros kapcsolatban áll az ismereti struktúrával nem univerzális. A szemantikai struktúra és a metafora között szintén szoros a kapcsolat. Kövecses mégis kutat,

sőt talál olyan fogalmi metaforákat, amelyek tipológiailag igen különböző nyelvekben is megjelennek (részletesebben Kövecses, 2005 167-185.; Kövecses, 2005b 74-81.). Igaz, Kövecses a kultúrák közötti különbségekre is felhívja a figyelmet (tágabb kulturális kontextus; adott kultúra helyi természeti és fizikai környezete).

7. A generatív megközelítés homogeneikus, hisz minden egyénre jellemző univerzális előrehuzalozást feltételez (nyelvi fakultás, mondat-szerkesztő automata). Homogeneikus, hisz minden egyénben ugyanolyan elszeparált modulokat feltételez, független szintaxist és lexikont. A generatív megközelítést bíráló holisztikus irányzat azonban szintén homogeneikus, hisz a forrás- és céltartományok struktúráját nagyon konzisztensnek tételezi fel nemcsak egy kultúrán belül az egyének között, hanem bizonyos esetekben kultúrák közötti univerzalitásról is szó van. Mintha nem vennék figyelembe, hogy az egyén ismereti struktúrájának, szemantikus struktúrájának tartalma, szerveződése, és a fogalmi metaforái egymással összefüggnek. Véleményem szerint az egyéni élettörténet, tapasztalat, tanulás, érzelmek (érzelmi gondolkodás / agy ld. LeDoux) a kognitív megközelítés elhanyagolt változói.

Az alpont végén azzal a holisztikus megközelítés által is felvetett problémával zárnám, amely a metafora kulturális, társas aspektusára vetíti a figyelmet: „A tudományos elméletek arról nevezetesen, hogy igyekeznek elkerülni a metaforákat [...] ez nem nagyon lehetséges. A metaforák áthatják a tudományos elméleteket is, ha akarjuk, ha nem.”

5. A METAFORA KULTURÁLIS, TÁRSAS MEGKÖZELÍTÉSE

*„Nyelvet elképzelni annyit jelent,
mint életmódot elképzelni”
Wittgenstein¹*

„Úgy hisszük, hogy magukról a dolgokról tudunk valamit, amikor fákról, színekről, hóról és virágokról beszélünk, pedig semmi egyebünk nincs, mint a dolgok metaforái, amelyek azok eredendő lényegének a legkevésbé sem felelnek meg.” (Nietzsche, 1992). Az előbbi idézetből azt

1 Szegedy-Maszák, 2003

tartom fontosnak kiemelni, hogy a tölgyre, a bükkre, a füzre ugyanazt a gyűjtőfogalmat használjuk (fa), mégis az egyéni vizuális különbségek szembeötlőek. Világos, hogy a prototipikus kiemelés önkényes, és az is, hogy ezt az aktust később gyakran elfeledjük („az igazságok illúziók, amelyekről elfelejtettük, hogy illúziók, metaforák”). A bükk, fűz, tölgy példában a fa gyűjtőfogalmmal akár metonimikusnak is (rész-egész) felfoghatjuk a kapcsolatot. A szemantikai struktúránkban az egésznek mindig csak egy részét emeljük ki önkényesen és használjuk rá az egész fogalmát. A bükk, fűz, tölgy példát tovább bontva sok egyedi bükk, fűz, tölgy fát kapunk. Amelyeknek igazság szerint mind-mind tulajdonnevet kellene adunk. Mivel a szemantikai struktúránk (talán evolúciós nyomásra) nem így alakult ki, ezért ez a feltevés nem lehet releváns. Nietzsche írásában az az igazán érdekes, hogy fölhívja a figyelmet arra, hogy a metaforáról csak metaforikus nyelven lehet írni. „Macbeth-tel kapcsolatos kritikai művekben az elemzők elkerülhetetlenül ugyanazt a nyelvezetet használják, mint a mű maga, Más szóval, az irodalomkritikusok is mozgás-, illetve tartály-sémákat használnak a Macbeth értékelésére.” (Kövecses, 2005 66.) Úgy gondolom, hogy az egyének szemantikai struktúrája nagyon hasonló. A hasonlóság oka a konvenció (hívhatjuk kollektív felejtésnek is), az eltérés oka a konvenciók. Minél jobban pontosítjuk az egyén kulturális, társas helyzetét (egy kultúrkör > ország > tájegység > település > társas környezet > egyéni tapasztalat, tanulás, önéletrajz), annál több egyéni különbséget tudunk felfedezni a szemantikai struktúrákban. Tehát egy általános mintázat mellett, több csoportos mintázatot tételezhetünk fel, amelyek kijelzésben, lexikonban, mondat szerkesztésben részben különbözhetnek, de köztük mindenképp interakciós viszony áll fenn.

Két szélsőséges nézet a nyelvi homogeneitás és heterogeneitás (Bezeczky, 2002 alapján). A homogeneikus megközelítés jellemző Chomskyra. „A beszélők számára adott elemeken és szerkesztési szabályokon kívül más szabályok nincsenek, és menet közben sem alakulhatnak ki. A rendszerből kilépni nem lehet, a rendszeren változtatni szintén nem. Az ilyen világban elképzelhetetlen a félreértés. A megértés automatikus, azonnali.” „Téved, aki azt feltételezi, hogy egy adott ’nyelvközösség’ nyelve egy adott pillanatban teljesen egységes, s hogy a nyelvi változás azt jelenti, hogy az egyik homogén rendszert felváltja egy másik szintén homogén rendszer az idő egy meghatározott ’pontján’. (Lyons, 1968 idézi Bececzky). Ha ho-

mogén lenne a nyelv, akkor egy homogén rendszerváltási időszakban nem lenne rendszere a nyelvnek. Tapasztalati tény, hogy a nyelvnek mindig van rendszere, csak éppen részrendszerekből álló heterogén rendszer. Az világos, hogy az egyének különböznek a beszédtempóban, hangsúlyozásban, tónusban (ezek részben biológiai meghatározottságúak is lehetnek), a használt szókapcsolatok gyakoriságában, de vajon van-e egyénre jellemző metafora-mintáza? Gyanítható, hogy igen. A szemantikai struktúráján belül a konvenciók egyéni mintázata is strukturálja a szövegek nyelvi megformálását. Az énfogalom fontos része a társas identitás. Mindannyian csoporttagok vagyunk, sajátos beszédmodot kialakított, szimbolikusan elkülönített csoportok tagjai. Talán nem tévedek, ha feltételezem, hogy a csoport, mint szociális konstrukció velejárója, hogy más csoportok által is használt metaforákra további jelentést rétegezhet. Jakoson (idézi Bezeckky) hívja fel a figyelmet arra, hogy „a kollektív egyetértéssel jóváhagyott nyelvi értékeknek szükségük van a beszélő jóváhagyására is.” Thorn rámutat arra (idézi Bezeckky), „hogy a „he danced his did” sor előállításának használhatatlanul bonyolulttá tenné azt a nyelvtant, amelynek egyébként az angol nyelv hibátlan mondatait kellene gyártani. A vers „szabálytalanságai” a saját kontextusában [...] önálló szabályrendszerre alakulnak át.” Tehát a vers a normál mellett egy saját nyelvtant is igényel. A kettő között sok átfedés, de lényegi különbségek is lehetnek. „A nyelv heterogeneitása azt jelenti, hogy egyidejűleg egynél több szabályrendszerrel kell számolni, ha érteni akarjuk a verset.” (Bezeckky, 2002). Igazából, talán egy szabályrendszer is elég, ha az megengedi a szokatlan, és ezért szabálytalannak vélt megformálásokat. Igaz, ezt a potenciált ki kell használni. „Az a világ, melyet a vers teremt, csakis a vers nyelvén, nyelvein érhető el. [...] az angol nyelvet kellett megváltoztatni, hogy ez a világ egyáltalán elérhető legyen.” (Bezeckky, 2002).

Az egyén szemantikai struktúrájának részben kulturális meghatározottságát (és ezért a kultúra változására való plaszticitását) jól példázza az elmebetegkről kialakult koronként lényegesen eltérő reprezentáció. A középkorban nem volt szokatlan az a nézet, mely szerint az elmebeteg valamiféle transzcendens tudás, üzenet birtokosa. Ez a szemantikai struktúrabeli reprezentáció közvetlenül hatott a viselkedésre is. Az ilyen nőket és férfiakat általában a város szélére telepítették. A „klasszikus kor” már a normálissal szemben kezdte meghatározni jelentését. Az elmebetegből

bűnöző lett és gyakran börtönbe került (vagy menekült: a konvencionális reprezentáció kihat a viselkedésre). A XIX. századtól az egyének szemantikai struktúrájában új „hely” felé mozdult el társas nyomásra az elmebetegség reprezentációja, ez volt a mai értelemben is használt betegség. A fenti sorokon is látszik, hogy a jelen pont értelmezése mennyire befolyásolja a múlt rekonstruálását, hisz a középkorban még nem (elme)betegnek hívták ugyanazt a megfigyelhető jelenséget.

„Többé nem a Természet vagy a Hagyomány szerint éljük életünket; nincs olyan szimbolikus rend vagy elfogadott történetek egy olyan kódja, amely irányítaná társadalmi viselkedésünket. A szexuális irányultságtól a nemzeti hovatartozásig minden motivációnkkal kapcsolatban egyre inkább és inkább azt tapasztaljuk, hogy az választás dolga.” (Giddens, Beck idézi Žižek, 2006). A Žižek által idézett gondolat a szélsőséges, és talán nem megalapozott heterogeneitás kategóriájába tartozik. Úgy gondolom, téves az a megközelítés, amely szinte teljes függetlenséget hirdet a kulturális, hagyomány szerinti meghatározottságtól, és az egyéni választás szabadságát abszolutizálja. A kultúra, hagyomány, a csoport identitás az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy döntő hatást gyakorol az egyéni szemantikus struktúrára, de nem kizárólagos. Az egyén választásaival hatást tud arra gyakorolni, formálni tudja, tehát interakció van közöttük, de hatását felszámolni soha nem fogja tudni. Elég csak az irodalmi kánonokra gondolni, amelyek az emberi akarattól és választástól lényegében függetlenül gyakorolják befolyásukat az egyéni szemantikai struktúra reprezentációs újraírásaira. A kultúra hatását jól példázza Szegedy-Maszák Mihály feltevése: „az Ómagyar Mária-siralom, a Szeptember végén és Kukorelly valamelyik szövege föltehetően nem ugyanolyan olvasásmódot igényel.” (Szegedy-Maszák, 2003).

6. VÉGSZÓ

Dolgozatom célja az volt, hogy megmutassam a metafora megközelítésének több nézőpontját. Végig hangsúlyoztam, hogy nem törekszek a bölcsek kövének megtalálására, nem törekszek egy statikus, mindent-magyarító struktúra, elmélet megtalálására, felfedésére. Ehelyett egy dinamikus, interakcionista „modell” vázoltam fel. Neurológiai apparátusok és környezeti, kulturális, társas, önéletrajzi, műveltségi mintázatok kölcsönösen hatnak egymásra, hatnak a metafora-reprezentációra, ezen repre-

zentáció újraírására. További konklúzió, hogy a neurológiai apparátusban reprezentált szemantikai és ismereti struktúrák kapcsolatban valamint a nyelv aspektusait nem lehet teljesen mereven szétválasztani, külön modulokra, közöttük szoros kapcsolatot lehet feltételezni. A holisztikus részben azt is láthattuk, hogy a fogalmi metaforák (vagy éppen a csoporttagság), hogyan strukturálják a nyelvi megformálást.

Munkám két fogyatékoságát a későbbiekben szeretném javítani. Egyrészt a metaforák érzelmi aspektusával egyáltalán nem foglalkoztam, pedig LeDoux vizsgálatai óta világos, hogy közvetlen összeköttetés van a talamusz és amygdala között, vagyis az érzékek (pl. az olvasott szövegből jövő) egyenesen is tudják programozni az amygdalát, s reakciók kezdődhetnek, még mielőtt az agykéreg felfoghatná mindenestül a jelzéseket. Miután az amygdala és a hippocampus (emlékezeti konszolidációban játszik szerepet) is a limbikus rendszer része, ill. számos kapcsolat megy innen egyéb agyterületekre, érdekes lenne vizsgálni az érzelmek és a szemantikai struktúrák ill. a metaforák közötti kapcsolatot vizsgálni. Jelenleg írt általános lélektani munkám tárgya részben a metafora és az affektív rendszerek kapcsolata.

A második fogyatékosága dolgozatomnak az, hogy a multifaktoriális megközelítést nem „tesztelem”, nem mutatom be egy szövegen. A későbbi vizsgálatok során szeretném ennek a komplex megközelítésnek a szövegelemzésben esetlegesen megmutatkozó előnyeit megnézni.

Végül szeretnék köszönetet mondani Tátrai Szilárdnak, amiért felhívta a figyelmemet a kognitív nyelvészet témakörben felhasznált irodalomra.

IRODALOM

- A. Karmiloff-Smith (1994). *Precis of Beyond modularity*. Behavioral and Brain Sciences, 17, 693-706. Fordította: Örlösy Dorottya.
- Bezeczky G. (2002). *Metafora, narráció, szociolingvisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Chomsky N. (1995). *Mondattani szerkezetek*. Nyelv és elme. Osiris-Századvég Kiadó, Budapest
- Győri M. (2005). *Fejlődés pszichológia 1. Egyetemi előadás pszichológus hallgatóknak*. 2005. őszi félév. ELTE, PPK, Budapest.
- Kövecses Z. (1995). *A metafora a kognitív nyelvészetben*. In Győri M. és Pléh Cs. (szerk.), *Kognitív szemlélet a nyelvtudományban*.
- Kövecses Z. (2005). *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex Kiadó, Budapest
- Kövecses Z. (2005)b. *Túl a fogalmi metaforákon*. In Kertész A. és Pelyvás P. (szerk.), *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*. 71-88.
- Langacker R. W. (1987). *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. I. Stanford University Press, Stanford
- Márkus A. (2006). *Neurológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 117-145.
- Nietzsche F. (1992). *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról*. Athenaeum, 3. 3-15.
- Szegedy-Maszák M. (2003). *A kánon mibenléte: remekmű és fejlődéstörténet*. In Dobos I. és Szegedy-Maszák M. (szerk.), *Kánon és kanonizáció*. Csokonai Kiadó, Debrecen. 9-22
- Žižek S. (2006). „Megtetted!”. 2000, 7-8. 3-9.